

Néhány gondolat az egyháztörténet-írásról és kutatóműhelyeiről

Fazekas Csaba

A Magyar–Szlovák Történész Bizottság konferenciájának szervezőitől megtisztelő felkérést kaptam, s amikor elkezdtem előadásom témáján töprengeni, akkor jöttem rá, hogy tulajdonképp milyen nehéz, már-már lehetetlen feladat elé állítottak. Kicsit *deja vu* érzésem is van, hiszen éppen tíz esztendeje, hogy megszerveztünk Miskolcon egy „Fiatal egyháztörténészek találkozója” című rendezvényt, amelyen hasonló felkérést intéztem dr. Péter Katalinhoz és dr. Gergely Jenőhöz, akik akkor szintén a feladat kényelmetlen voltára hivatkoztak. Most nemcsak átérzem két kedves professzorom kihívásának nehézségét.

Az ezredforduló Magyarországon folyó egyháztörténeti kutatások, műhelyek számbavétele vagy felsorolása egy ilyen előadás keretei között nemcsak óhatatlanul a hallgatóság türelmét próbára tevő vállalkozás, hanem lényegében lehetetlen is volna. Az alábbi írásban megemlített konkrét nevek, intézmények csupán példák lesznek valamely általam fontosnak tartott problémakör illusztrálására, vagyis teljességgel nélkülözik a teljesség igényét, ahogy mondani szokás. Vagyis az általam alábbiakban elmondandókat ne egy részletes összefoglalásnak tekintsek. Hanem sokkal inkább egyfajta, óhatatlanul szubjektív szemüvegen keresztül megfogalmazott körképek, benyomásoknak, hipotéziseknek e fontos történettudományi diszciplína helyzetéről.

*

Ha vezérfonalhoz akarnék nyúlni, a számos módszertani alaposágú egyháztörténeti kézikönyv, tanulmány, esszé helyett ezúttal egy kissé talán vitriolos hangvételű röpirat címéhez folyamodnék legszívesebben. A magyar protestáns egyháztörténetírás egyik leginkább összeférhetetlen egyénisége, Zoványi Jenő 1943-ban „akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténetírók” címmel adta közre polemikus hangvételű vitacikkeit. El kell tekintenünk Zoványi még napjaink közéletének ismeretében is élesnek mondható, személyeskedő hangvételétől, és bizonyos finomítással fogadjuk el felosztását, miszerint az egyházak múltját tudományos igényességgel feldolgozni, illetve publikálni igyekvők tábora nagyjából erre a három csoportra osztható: akadémikusokra, céhbeliekre és (a pejoratív „dilettáns” kifejezést helyettesítve) műkedvelőkre. Utóbbiak alatt azokat értem, akik nem valamely intézményhez, kutatási programhoz vagy épp történeti mesterségükhöz kapcsolódóan váltak az egyháztörténet – olykor nagyon is figyelemreméltó eredményeket felmutató – művelőivé, hanem egyéni érdeklődésük indukáló hatásának köszönhetően. Közöttük sokakat találunk, mint a helytörténetírásból elcsábult lokálpatriótákat, vagy nyugalmazott papokat, egyházi személyeket, akik alkotó energiáikat fektetik lelkeszként szolgált egyházuk múltjának megismerésébe. A második csoportba, a „céhbeli” közé azokat sorolnám, akik az előzőeknél már képzetesebb történészként, kutatási gyakorlattal a hátuk mögött, rendszerint fiatalabb éveikben, tudatosan lépnek erre a pályára. Egyházuk, vallásuk iránti

elkötelezettségéből, de leginkább az azzal való lelki azonosulás motivációjától hajtva válnak egyháztörténet-íróvá. Legtöbbször saját felekezetiük valamely történeti kérdésének krónikásai ők, munkáikon gyakran érthető elfogultság érződik, hiszen diszciplinájukat óhatatlanul az általuk helyesnek vélt üdvtörténet részének, de legalábbis azzal szoros kapcsolatban állónak tekintik. Az „akadémikus” csoport megjelölése is megtévesztő, hiszen nem elsősorban a tudomány fellegrájának számító csúcsintézmény alkalmazottai számítatnak ide, hanem azok, akik képzett „világiként” foglalkoznak választott tudományterületükkel. Az egyháztörténethez – előbbiekkal ellentétben – nem az egyház, hanem az általános történettudomány irányából érkeztek, és az egyházakat a közéletben meghatározó jelentőségű intézményekként, a vallást pedig társadalmi jelenségként kezelik.

E felosztás kétségtelenül önkényes, és tudjuk, gyakran átfedések is kimutathatók közöttük. Mégis, ha e történetírói csoportot tagolni próbáljuk, felfigyelhetünk arra, hogy az 1989–1990-es rendszerváltás óta bekövetkezett egy jelentős és örvendetes átrendeződés, ma már a három tábor hozzávetőlegesen azonos nagyságú, de legalábbis azonos jelentőségű. Az államszocializmus éveiben ez nem így volt, hiszen az „akadémikus”-ok körében kevesebben foglalkoztak egyháztörténettel, a „céhbeliak” jóval kevesebb publikációs fórumot, illetve intézményes háttérrel tudhattak maguk mögött, s az egyháztörténet iránti elkötelezettség gyakran csak műkedvelőként volt megélhető. Kivételt képeztek ez alól természetesen a nyugati emigrációban működő műhelyek, egyetemi tanszékek, könyvkiadók. Mára nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy létrejött egy egészséges egyensúly, hanem azt is, bárhonnan is nézzük, megnövekedett az egyháztörténet-írók száma, a történetírás belüli súlyuk, a kutatásokhoz felhasználható intézményi háttér és azok eredményeinek közzétételi lehetőségei is.

Nagyon egyszerűen fogalmazva, nem állunk rosszul, s ha teljesen nem is, de sikerült sokat ledolgozni az 1945–1990 közötti periódus hátrányaiból. Kétségtelen, hogy az 1990-es évek elején tapasztalható volt egy megélnékült érdeklődés, érthetően nagyobb figyelmet keltett az egyháztörténet nemcsak a szakma, hanem a nagyközönség részéről is, az ezredfordulóra kialakult egyfajta egyensúly. A hátrányok ledolgozása alatt egyébként nem csupán azt értem, hogy megszűntek az egyháztörténet-írással kapcsolatos ideológiai-politikai kényszerek és korlátozások. (Legfeljebb alkalmanként újakkal cserélődtek fel, de ezek súlya egy demokratikus állam kultúrpolitikájában sokkal kevésbé jelentős.) Inkább egy más vonatkozást hangsúlyoznék. A 20. század második fele általában a historiográfiában, mint a történettudományi diszciplínák elkülönülésének, módszertani finomodásának korszaka jelenik meg, gondoljunk például a társadalomtörténet-írás, a gazdaságtörténet-írás vagy épp a helytörténetírás önállóodásának, megújulásának folyamatára. Az egyháztörténet-írás épp ezekben az években különült volna el a 20. század első feléhez képest egyre markánsabban az egyházaktól, az egyháziasságtól. Ez a folyamat azonban nálunk – mint tudjuk – nem következett, nem következhetett be, bár Magyarországon azért már az 1980-es évek elejétől megindult, s nem minden értékes monográfia, forrásközlés kéziratát a rendszerváltás szabadította ki az asztalfiókokból, hanem korábban is megjelenhettek. Az elmúlt 17 évben erre az előzményre már lehetett támaszkodni, ezt a folyamatot már lehetett erősíteni. S még egy fontos vonatkozás. A kilencvenes évek közepén színre lépett egy olyan új egyháztörténetíró-generáció, mely kutatói pályáját már a rendszerváltás után kezdte, az azt megelőző korszak legtöbb kényszerétől és beidegződésétől mentesen. De nemcsak ez hozott diszciplinánkba megújulást, hanem a technikai modernizáció is, vagyis az újabb nemzedék már kezdettől természetes kutatói ösztönrel nyúlt például az elektronikus adatbázisokhoz, használja az internetet (kutatásra, publikálásra és szakmai kapcsolatteremtésre egyaránt), kihasználva annak előnyeit, s új típusú küzdelmet folytatva annak hátrányaival szemben.

Próbáljuk először számba venni az egyháztörténet-írás intézményes hátterét. Két vonatkozást említenék. Egyrészt jól működnek a „hivatalos” kutatóintézetekben, elsősorban az MTA Történettudományi Intézetében felállított egyház- és vallástörténeti munkacsoportok, de – személyi feltételektől függően – más akadémiai intézetekben is folynak egyháztörténeti kutatások, sőt a vidéki akadémiai bizottságokban is alakultak ilyen szakbizottságok. (Például a Miskolci Akadémiai Bizottságban.) Folynak ígéretes kutatások a közgyűjteményekben, levéltárakban, múzeumokban is, melyek számos értékes konferencia és kiadvány gondozói, ahogy más, nem az akadémiai szférához kapcsolódó szervezetben, például az '56-os Intézetben, a Politikátörténeti Intézetben vagy a XX. Századi Intézetben is. Mégis, úgy érzem, ma e kutatóintézeti illetve közgyűjteményi vonulat mellett az egyháztörténet-írás legfontosabb bázisait a felsőoktatási intézmények, azon belül is a történettudományi tanszékek és doktori iskolák jelentik ma Magyarországon. (Már csak azért is, mert a kutatóintézeti bázison dolgozók általában szoros szálakkal kötődnek valamely egyetemi műhelyhez.) Nemcsak arról van szó, hogy a tudományos utánpótlás nevelésében kizárólagos szerepet élveznek, hanem a szakmai rendezvények csomópontjai, de legalábbis résztvevői az egyetemi intézetek, tanszékek. Például említhetjük a budapesti ELTE doktori iskoláját (számos konferenciával, kiadvánnyal), szinte valamennyi magyar és egyetemes történeti tanszékét, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem tanszékeit (előbbinek például hadd említsem a szerzetesség-történeti konferenciasorozatát stb.), de a vidéki egyetemeken (Pécsett, Szegeden, Debrecenben) szintén rangos egyháztörténeti rendezvényekre kerül sor, illetve mindenütt található e témával foglalkozó, legtöbbször iskola- és műhelyteremtő egyháztörténész professzor, amit a történelem szakok tanterveiben mutatkozó kurzusok is bizonyítanak. A hittudományi főiskolákon – mondhatni – természetes módon jöttek létre és többnyire eredményesen működnek egyháztörténeti tanszékek. Az egyetemi, illetve „hivatalos” intézményi háttér mellett szeretném kiemelni az alulról jövő, szakemberek összefogásával létrejött, gyakran nem is formalizált munkacsoportokat, műhelyeket. Ezek rendezvényei önmagukban, illetve az intézmények közötti híd szerepét is betöltve segítik elő, termékenyítik meg az egyháztörténeti kutatásokat. Gondoljuk például az 1989-ben létrejött Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösségre (METEM), az egyházak saját kezdeményezéseire (a katolikus egyházban például a Szent Adalbert Központ, a Pray György Egyháztörténeti Műhely, a Lénárd Ödön Alapítvány, a református egyházban a Doktori Kollégium Egyháztörténeti Szaktanfolyamai, de alakult hasonló az evangélikus egyházban is stb.), vagy olyan ígéretes és hatékony szerveződésekre, mint a Magyar Egyházi Levéltárosok Egyesülete, legutóbb a Kisegyházkutató Munkacsoport stb. Hadd emeljem ki továbbá az egyháztörténet-írásba bekapcsolódó, mindezt hasonló igényességgel művelő határon túli magyar intézményeket, az ottani tanszékek, közgyűjtemények fontos szerepét, a magyarországiakkal való kapcsolataik jelentőségét.

Felvethető persze a kérdés, hogy jó-e ez így, megfelelő-e az egyháztörténet-írás intézményi háttere Magyarországon. Véleményem szerint nincs nagy baj, és nem is lesz, amíg mindezek az intézmények nem egymástól elszigetelve, hanem a szakmai kapcsolatok folyamatos frissítésével végzik munkájukat. Ugyanakkor véleményem szerint a „szakma” elbírna legalább egy, nem valamely egyházhoz kötődő egyháztörténeti (vagy annak egy részterületével foglalkozó) kutatóintézetet, amire mondjuk Németországból hozhatnánk is mintákat.

Szintén az intézményi háttérhez kapcsolódnak a publikációs lehetőségek. Az egyháztörténeti tanulmányok, forrásközlések és könyvek száma örvendően nagy, a legtöbb rangos, illetve kevésbé jegyzett kiadó szívesen vállalja fel kutatási eredményeink közzétételét.

(Hadd említsem meg külön az erre szakosodott METEM-könyvsorozatot, a *Dissertationes*-t stb.) Két kifejezetten ilyen profilú folyóirat jelenik meg Magyarországon, a *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* és az *Egyháztörténeti Szemle*, de szinte valamennyi egyházi, illetve történettudományi folyóirat közöl rendszeresen egyháztörténeti tanulmányokat a *Vigiliától* a *Pannonhalmi Szemlén* át a *Confessioig*, a *Századoktól* a *Valóságon* át a *Történelmi Szemléig*. Azt pedig, hogy a szakma „él”, jól mutatják a már említett, rendszeresen sorra kerülő konferenciák.

Van persze hiányérzetem is. A sok rendezvény, publikáció stb. mellett talán kevesebb a szakmai diskurzus, vitafórum, mind a konferenciákon elhangzottakat, mind a szakmai folyóiratok kritikai rovatait tekintve.

Tudunk-e kimutatni markáns irányzatokat, preferált korszakokat a hazai egyháztörténet-írásban? A kérdés megválaszolásához diszciplínánk olyan igényességű körülhatárolása lenne szükséges, amely meghaladja jelen beszámoló kereteit. Kétségtelen ugyanis, hogy hozzávetőlegesen a reformáció korától kezdve a kifejezetten egyháztörténeti kutatások jobban elkülöníthetők, hiszen mondjuk a középkor történése nagyjából bármely társadalom- vagy politikátörténeti aspektushoz nyúl, óhatatlanul egyháztörténeti vonatkozásokat is érint. Általánosságban tekintve az új-, illetve jelenkor egyháztörténeti palettája is bővül. A szűken vett felekezettörténet mellett egyre markánsabbá válik az egyházak társadalomtörténetének, az egyházak közéleti szerepének (az egyházpolitika-történetnek), az egyházak és a nemzetiségi kérdés kapcsolatának a kutatása, erősödtek a vallási néprajzra, a vallás társadalmi szerepére irányuló elemzések. Két, elmosódó kontúrokkal jellemezhető vonatkozás, a hagyományos (szűken értelmezett) egyháztörténet, illetve az egyházakat valamely történettudományi határterülettel összefüggésben értelmező módszertani irányzat kontúrjai rajzolódnak ki.

Vannak ugyanakkor adósságaink, talán lemaradásaink is, elsősorban az 1945–1990 közötti korszak kutatására gondolok. Úgy gondolom, 1990-ig a múltunk (benne az egyházak múltja is) mindenképp történelem, vagyis a történettudomány eszközeivel feltárható és leírható időszak, amely közelsége, egyes témakörök „érzékenysége” ellenére kevésbé feltárt az indokoltnál. A módszertani diskurzusaink még nem tartanak ott, ahol kellene, jóllehet, sok hasznos tanulmánnyal gazdagodtunk az elmúlt években e téren is. Gyakran a szakmai érdeklődés is megreked az „üldözöttség versus kollaboráció” dimenziójánál, nem is beszélve olyan, szélesebb érdeklődést kiváltó ügyek óvatos kerülgetéséről, mint például az ügynökkérdés. Pedig a 20. század második felének egyháztörténete nem pusztán a kommunista államhatalom és az egyházak viszonyrendszere miatt érdekes, hanem a vallás társadalmi szerepének megváltozása, új vallási jelenségek feltűnése, az egyház és a modernizáció kérdésköre stb. miatt is. A 20. század általános történelmi folyamataihoz összességében még nem tudtuk az egyháztörténetet is megfelelő módon hozzáilleszteni, a következő évek talán legnagyobb kihívása éppen ez lesz.

*

Végezetül újra felidézném a Zoványi Jenő nyomán felállított kategóriákat, s óvatosan ságra inteném önmagunkat. A lassan történelmi léptékkal is magunk mögött hagyott államszocializmus korszaka után is igen fontos, hogy módszertani alapossággal, tisztelettel nyúljunk egyháztörténetünk kihívásaihoz. Azt ugyanis, hogy valójában akadémikusok, céhbeliel vagyunk-e, majd az utókor fogja eldönteni, s Isten óvjon mindannyiunkat attól, hogy egykor utódaink szemében dilettánsoknak találtassunk.

Jegyzetek

- A bevezető gondolatokban idézett tanulmányok: PÉTER Katalin: Köszöntő. (Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai a XVI–XVII. századi Magyarországgal kapcsolatban.) In: *Fiatalszázad* 1999. 7–12. p.
- GERGELY Jenő: Köszöntő. (Az egyháztörténeti kutatások helyzete és kilátásai a XVIII–XX. századi Magyarországgal kapcsolatban.) In: *Uo.* 57–62. p. [Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu>] A Péter Katalin, illetve Gergely Jenő által vázolt áttekintést ma is érvényesnek fogadhatjuk el.
- Az aktuális helyzetet felmérő, körkép-jellegű írások közül megemlíthetjük meg: JAKAB Attila: Az egyháztörténet a teológia és a történetírás metszéspontjában. In: *Korunk*, 2006. 12. sz. 23–28. p. [Online: <http://www.korunk.org>]
- További hivatkozott kiadvány címe: ZOVÁNYI Jenő: *Akadémikus, céhbeli és dilettáns egyháztörténetírók*. Budapest, 1943.